

Іленьків
Галина Василівна

Становище утопії й антиутопії в політичній теорії наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть

УДК 321
DOI <https://doi.org/10.24195/2414-9616-2018-3-15-19>

Іленьків Галина Василівна
аспірант кафедри теорії та історії
політичної науки
Львівського національного університету
імені Івана Франка,
вул. Університетська, 1, Львів, Україна

Наприкінці ХХ – на початку ХХІ століть утопія повертається в поле дослідження гуманітарних наук. Її тривале ігнорування, зокрема й у західній політичній науці, було пов'язане з інституюванням тоталітарних режимів у Європі в ХХ столітті, установленням чіткої кореляції в суспільній свідомості між комунізмом як основною ідеологією Радянського Союзу й утопією, холодною війною. Погоджуючись із позицією Р. Левітас і Б. Гудвін, автор статті розглядає утопію й антиутопію як повноцінні частини політичної теорії, не абстрактну фантазію однієї людини про політику, а логіко-теоретичну конструкцію, побудовану на принципах раціональності. У той же час із поверненням утопії в поле наукового дослідження виникає потреба зміни методології дослідження. У цій статті утопію й антиутопію розглянуто з позиції теорії інтерпретації й теорії інтертекстуальності.

Метою цієї статті є проаналізувати трансформації форми та змісту утопії й антиутопії як теоретичних політичних конструктів на межі ХХ – ХХІ століть.

В епоху постмодерну з утопією й антиутопією відбувається ціла низка трансформацій. Деякий час вони існують паралельно як дві форми єдиного цілого, що відрізняються ціннісними орієнтаціями. Будучи доступними для розуміння формами існування політичного знання, утопія й антиутопія використовують скоротичний метод пізнання, коли важлива не передача знання, а активне його продукування в пізнавальному процесі.

Урешті-решт, під впливом постмодерну утопія й антиутопія деструктуризуються, втрачають власну форму, перетворюючись на єдиний утопічно-антиутопійний дискурс. Він стає якісною демонстрацією інтерпретативності знання в постмодерні: значення має саме думка читача, а не позиція автора. Утопічно-антиутопійний дискурс як частина саме сучасної політичної філософії зосереджується на визначенні місця людини в політиці та є фактично способом постановки питання: «ким я хочу бути в політичній реальності?».

Ключові слова: утопія, антиутопія, дискурс, політична філософія, постмодерн.

Вступ. Будучи однією з найбільш стабільних теоретичних конструкцій в історії політичної думки, утопія проходить тривалий період розвитку з ХХІ століття, у процесі якого перетворюється на антиутопію. Зрештою, ХХ століття цілком можна назвати століттям антиутопії, коли ворожість до тоталітарних режимів, поширення ідеалів свободи, загальна лібералізація та вестернізація на тлі активного розвитку різних авторитарних режимів спричиняють активний розвиток антиутопії, в якому ми вбачаємо своєрідний протест проти будь-якого поневолення людини. Однак постмодерн успішно вносить свої корективи в процес розвитку утопії (і антиутопії також).

Мета та завдання. Метою цієї статті є проаналізувати трансформації форми та змісту утопії й антиутопії як теоретичних політичних конструктів на межі ХХ – ХХІ століть.

Результати. Сучасне становище утопії й антиутопії та їх місце у структурі політичної теорії досліджують Р. Левітас, Б. Гудвін, К. Тейлор, Ф. Джеймісон, С. Кростовська й інші західні вчені. Поряд із цим у вітчизняній політичній науці якщо й приділяється увага проблематиці утопії, то в основному в контексті дослідження історії політичної думки.

Незважаючи на свою тривалу історію, утопія залишалася настільки сталою у своїх основних постулатах і засадничих принципах реалізації, що її можна було б назвати політичною доктриною чи навіть політичною ідеологією. Проте для ідеології

в утопії не вистачає реалістичності, яку можна було б покласти в основу діяльності політичної партії чи руху, хоча сама по собі утопія має значний мобілізаційний потенціал, про що ми вже неодноразово згадували. Усі трансформації, що відбуваються з утопією до ХХ століття, не відкидають основи: спільної власності, елімінації сім'ї та меритократичного характеру політичної еліти.

Лише поява антиутопії змінює акценти, тому, з одного боку, антиутопію варто розглядати саме як видозміну утопії, а з іншого – як принципово інакшу теорію. Без сумніву, антиутопія виростає з утопії. Проте антиутопія відрізняється не тільки та не стільки акцентуацією, скільки своїм призначенням і ставленням до ідеалу як такого, що декларує свою інакшість.

Але все змінюється на межі ХХ та ХХІ століть. Якщо розглядати появу антиутопії (використовуючи концепцію, викладену Ж. Бодрійяром у роботі «Символічний обмін і смерть») як симуляцію утопії за принципом обмеження, то звернення антиутопії до симуляції викликає злиття утопії й антиутопії. У своїй книзі Ж. Бодрійяр наводить приклад кібернетичної каліфорнійської утопії, котра набуває рис одночасно й утопії, і антиутопії. Основним моментом кібернетичної каліфорнійської утопії є домінування обчислювальної машини, котра організовує життя людини, у політичній системі. Тотальна комп'ютеризація призводить до того, що «припиняє своє існування не лише робоча сила, але й часоприс-

тір праці: суспільство становить собою не що інше, як єдиний континуум ціннісного процесу» [1, с. 43].

Цілком очевидно, що тоталітарність каліфорнійської кібернетичної утопії може сприйматися одночасно як благо та як посягання на життєвий простір людини. Звичайно, в епоху загального засудження тоталітарності утопію неможливо цілком однозначно розглядати як політичний ідеал. У той же час її мобілізаційний потенціал не зникає, людина, заплутана в нескінченних потоках інформації, прагне спростити своє життя навіть за рахунок обмеження власної свободи. Це природний наслідок глобалізації: розмивання кордонів, стискання світу до «тут» і «зараз», адже людина може отримати всю доступну інформацію, не докладаючи для цього особливих зусиль. Однак фізичні можливості людини не збігаються з тими можливостями, що пропонує їй світ. Саме тому, опиняючись перед вибором, людина змушена відмовитися від одних на користь інших. Такий вибір часто призводить до того, що людина перетворюється (добровільно, до речі, і це дуже важливо) із суб'єкта на об'єкт політики.

Це уможлиблює утопію, створює умови для її реального інституювання в площині практичної політики сучасності. Саме це й закидають критикам утопії сучасні її дослідники: вони (критики) «вбачають у ній небезпеку: коли утопісти мають владу спробувати втілити їхні утопії <...> ці утопії завжди є диктаторськими чи тоталітарними, адже індивіди мають бути змодельовані, щоб відповідати плану» [3, с. 9]. Незважаючи на розвиток правової та соціальної держави й громадянського суспільства, масова людина сучасності як ніколи схильна піддаватися впливу, прагнути простого щастя, яке пропонує їй утопія: щастя, яке полягає в задоволенні мінімальних потреб. Щоправда, важливо, що самі потреби змінюються, викликаючи й зміну трактування утопії.

Насправді розглядати трансформацію утопії в антиутопію, а пізніше – їх злиття в єдине ціле варто насамперед крізь призму зміни цінностей. Якщо класична утопія відповідає матеріалістичним суспільним цінностям, то антиутопія – постматеріалістичним. Зміна цінностей означає й зміну типу мислення, орієнтації на певні проблемні ділянки соціальної та політичної сфери. Більше того, змінюється погляд навіть на матеріальні цінності. Основним ресурсом людини стає час – найбільш обмежений і невідновлюваний ресурс. До речі, ми вбачаємо одну з причин поширення абсентеїзму саме в тому, що людина не хоче витратити свій час на політику, розміщуючи її нижче в списку своїх пріоритетів, ніж, скажімо, приватну сферу чи професійну. Це вже не питання свідомості, а питання практичності, тверезого розрахунку та корисності. Саме така людина є ідеальним громадянином для тоталітарної держави, адже «зв'язок із тоталітаризмом лежить у припущеній утопії вірі в досконалість людства» [6, с. 17], яка виявляється в людській раціональності.

Утопія, таким чином, перестає бути просто бути просто теоретичним конструктом, чиясь фантазією про політику. Її вплив на людську свідомість полягає не тільки у формуванні образу ідеальної політичної системи (чи антиідеалу, коли ми беремо до уваги антиутопічні теорії), але й у конструюванні відповідних моделей політичної поведінки. Тут ідеться про співвідношення очікувань і реальності, потреб, діяльності та можливостей. Як утопія, так і антиутопія є доступними формами розуміння політики на різних рівнях: як буденному (не потрібно бути науковцем, щоб сформулювати своє ставлення до сконструйованого в будь-якій утопії чи антиутопії суспільства), так і філософському. Отже, утопія є формою та поштовхом до рефлексії, вона побудована в такий спосіб, щоб неминуче викликати враження в читача, позитивні чи негативні емоції залежно від його персонального досвіду. Саме це, на нашу думку, зумовлює зростаючий інтерес до вивчення утопій та антиутопій у західній політичній науці. Ураховуючи весь тісний зв'язок утопії із західною філософською та культурною традицією, ми вважаємо, що дослідження специфіки розвитку утопії й антиутопії в сучасну епоху є знаковим для розуміння напрямків і тенденцій розвитку західної політики, виходячи з потенціалу впливу, котрий мають утопічні й антиутопічні теорії.

Відкинемо більшість сучасних підліткових антиутопій, адже вони є лише продуктами масової культури, що мають певні елементи, ознаки антиутопії (насамперед, закрите суспільство), завдяки чому стають популярними. Боротьба проти системи надає героєві яскравої індивідуальності в масовому суспільстві, робить його таким, який запам'ятовується (і водночас таким, якому співчують). Така антиутопія є вже не моделюванням політичної системи, а взірцем улюбленого молодого публікою жанру, тому ми не вважаємо за доцільне звертатися до неї, розмінюючись на одиничні та безсистемні вказівки на політику. Залишимо аналіз культурного продукту культурологам і літературознавцям.

Нас цікавить політичний вимір, а не соціокультурні та філософські моменти. Утопія для нас насамперед – форма, якої набуває політичний ідеал спочатку в рамках політичної філософії, а потім – політичної науки. Саме тому ми не відкидаємо літературної форми (та й, зрештою, інших мистецьких форм), адже зміст для нас залишається первинним і важливішим, ніж форма. Водночас ми не вбачаємо за необхідне розглядати наповнену ознаками утопії чи антиутопії форму, в якій немає основного – соціально-політичного поля життя людини.

Довгий час утопія була чистою формою, досконалою теоретичною конструкцією комуністичного (за своєю природою) суспільства. Згодом такою ж була антиутопія, що представляла інший погляд, але робила це в рамках певної форми, у яку вже згодом укладався зміст. Злиття утопії й антиутопії

звільняє зміст від попередньої залежності та ставить інтерпретатора в домінуючу позицію: тепер лише від його погляду залежить, є певний концепт утопією чи антиутопією.

Утопія (і антиутопія) не лише користується симулякрами, але й перетворюється на них. Вдаючись до визначення Ж. Бодрійяра, симуляцію ми розуміємо «у тому сенсі, що всі знаки віднині обмінюються між собою, нітрохи не обмінюючись на реальне (добре й навіть блискуче вони обмінюються між собою саме за умови, що (курсив не мій – Г. І.) вже не обмінюються на щось реальне)» [1, с. 24].

Утопія й антиутопія стають, таким чином, символами, що обмінюються один на одного. Звичайно, утопія й раніше зверталася не до реальності політичного життя, а швидше до «світу ідей», проте саме політична реальність стає поштовхом до розвитку утопії як жанру. Від самого початку утопія зорієнтована на зміну політичної дійсності, її реконструювання через демонстрацію вразливих рис і негативних тенденцій політики. Як і всі інші філософсько-політичні концепти, вона спрямована на побудову теоретичних політичних конструктивів, а не на вирішення прикладних політичних проблем. Так само й антиутопія, будучи швидше художньою формою, а не типовим філософським концептом, зосереджена на необхідності викликати емоційні переживання, враження від зображеної політичної системи.

Цей момент указує на те, що ні утопію, ні антиутопію не можна трактувати буквально. Її мову варто сприймати «не як певну точку (стійкий сенс), а як місце перетину текстових площин, як діалог різних видів письма – самого письменника, отримувача (чи персонажа) і, нарешті, письма, утвореного сучасним або попереднім культурним контекстом» [2, с. 428]. Утопія не повинна розумітися лише як сформульований конкретним автором погляд на ідеальне становище політичної системи, а антиутопія – як протест проти тоталітаризму, масового суспільства та культури споживацтва. І йдеться не тільки про символізм. Їхня (утопії й антиутопії) першочергова роль – викликати рефлексію читача з приводу питань, які піднімаються, а не фокусуватися на лінійному зображенні певного політичного ладу. Отже, дискусія з читачем, інтерпретатором – завжди важливіший момент, ніж викладення положень автора.

Таким чином, утопія й антиутопія використовують сократівський метод пізнання, зосереджуючи увагу не на передачі знання (у цьому разі – уявлень конкретних мислителів про політику), а на його продукуванні. Знання має цінність, коли воно активно формується в процесі дискусії, тоді його можна вважати живим, а отже, – релевантним, але водночас не науковим у позитивістському розумінні слова, адже утопія пропонує не факти, а ідеї, що можуть бути як доведені, так і спростовані.

Утопічні й антиутопічні теорії завжди є емоційно забарвленими й у цьому принципово відмінні від класичної позитивістської науки, адже «головним завданням політичної теорії є подання аргументу на користь того, що є правильним» [5, с. 50].

Саме тому, на нашу думку, на зламі ХХ і ХХІ століть можна говорити про смерть утопії (чи то кінець утопії). Цьому одночасно сприяє й розмивання кордонів між утопією, антиутопією, ідеологією та фантазією. Ф. Джеймісон звертає увагу на те, що доходить до абсурду, коли кожна фантазію називають утопією, надаючи їй рис особистого ідеалу [4, с. 43–44]. Не варто забувати, що утопія ніколи не була особистим ідеалом, вона була ідеалом із погляду певної людини. А між першим і другим є принципова різниця.

Без сумніву, утопія має відбиток особистісного уявлення про ідеал, рефлексії автора відповідно до заданих умов. Однак вона завжди відповідає формі, завжди конструюється згідно з наперед визначеними принципами та цінностями. Отже, кожна нова утопічна теорія – це реплікація однієї й тієї самої концепції в тій самій формі, проте з різним змістом. Натомість особистий ідеал не підпорядковується законам чи структурі, він відображає тільки прагнення людини безвідносно до тенденцій розвитку світової політичної думки, соціального контексту чи специфіки історичного розвитку.

Тому, навіть будучи особистим баченням, утопія залишається суспільним ідеалом, адже спочатку вона існує як тенденція, інтенція, а вже згодом оформлюється у свій остаточний варіант. Л. Сарджент називає цю тенденцію «утопізмом або соціальною мрією» і продовжує: «У кожній країні, кожної культури є свій спосіб соціального мрійництва, уявлення про кращий спосіб життя» [7, с. 155]. Особистий ідеал же не обов'язково отримує завершену форму, а навіть якщо це й стається, у нього немає того самого мобілізаційного потенціалу, що й у утопії, він не є настільки загальним. Іншими словами, є не так багато людей, готових визнати особистий ідеал саме ідеалом тоді, коли досконалість утопії є об'єктивною й не піддається провокаціям, навіть якщо інтерпретатор не згодний із принципами утопії.

Кінець утопії ми вбачаємо в її деструктуризації, розсіюванні, але водночас – у її єднанні з принциповою протилежністю – антиутопією. Хоча ХХІ століття і є часом, коли утопія могла би бути реалізована, коли людина могла б обміняти значну частину своєї свободи на комфорт, утопія як сформований у Новий час концепт припиняє своє існування. Формується єдиний утопічно-антиутопічний дискурс, єдиний простір, у якому текст розвивається, доповнюючись прочитаннями різних інтерпретаторів.

Класичну раціональність можна окреслити гегелівською тезою «Усе розумне – дійсне, усе дійсне – розумне». Основне питання, однак, полягає саме в дійсності (реальності) як такої. Відштовхуючись

від основної ідеї феноменології, реальними є тільки образи, що відображаються у свідомості людини. Отже, знання є відносним і залежить від особливості сприймання. Із цим корелюється й теза про інтерпретативність знання: залежно від персонального досвіду можливе різне сприйняття одного й того самого об'єкта пізнання. Отже, єдиним місцем, у якому світ дійсно існує, є людський розум.

Основа раціональності, таким чином, зосереджується в такому твердженні: абсолютного знання не існує, воно апіорі неможливе не тільки з огляду на обмежені пізнавальні можливості людського розуму, але й зважаючи на складність відображення об'єкта дослідження в ньому.

Становище, в якому опиняються й утопія, і антиутопія, – потреба перезавантаження, зміни акцентів відповідно до викликів сучасності, основним із яких ми вважаємо кризу філософії. Остання спричинена як типово модерними культурними процесами, що включають відмову від попереднього культурного досвіду, так і впливом позитивізму, що набирає обертів у ХХ столітті.

Висновки. Отже, утопія й антиутопія пристосовуються до умов сучасного наукового процесу й утворюють єдність, яка відповідає на єдине запитання: що таке політика? Її інструментальна природа та призначення є традицією, що простежується із самого моменту виникнення утопії. Так, у власне утопії цей інструмент використовується для досягнення матеріального добробуту людини, в антиутопії – її психологічного комфорту. Зараз же, на нашу думку, ідеться про вирішення екзистенційного питання: «ким я хочу бути?» Місце людини в політиці – основний об'єкт сучасного утопійно-антиутопійного дискурсу, що дає можливість через інтерпретацію ціннісного наповнення політичної системи певного ідеалу визначитися з власними потребами й очікуваннями.

Ураховуючи, що й утопія, і антиутопія завжди, нехай і по-різному, були зациклені на людині, котра була центром суспільства, а отже, – і політики, це не є новим. Водночас цим питанням у процесі становлення політичної науки було знехтувано різною мірою в різні періоди її (політичної науки) розвитку. Більше значення для дослідників мали юридичні механізми, політичні інститути, формальні та неформальні, поведінка людини, щоправда, настільки, наскільки вона впливала на політичну систему загалом, її інститути та процеси.

Власне, тому ми схильні розглядати утопійно-антиутопійний дискурс як основну форму існування сучасної політичної філософії. При цьому значно важливішою, на нашу думку, є саме постановка питання, а не пошук відповіді на нього. Останнім займається політична теорія, котра є нерозривною з практикою та спрямована на пошук реальних результатів, які можуть бути втілені в політиці. Прийняття відповідних рішень, створення інститутів, що відповідають викликам певного суспільства, не є предметом утопії

й антиутопії. Сконструйовані в них інститути та механізми покликані насамперед викликати враження та піднімати проблематику, а не формувати план дій. Це передбачає «дистанцію утопії від практичної політики, на базі зони соціальної тотальності, котра здається вічною й незмінною» [4, с. 15].

Несправедливо, однак, буде повністю відкидати практичне значення утопії чи антиутопії, оскільки вона завжди формує альтернативу наявному суспільному ладу, котра в той чи інший спосіб якісно відрізняється. І все ж, на нашу думку, утопія не мала би права називатися утопією, якби її політична система була зорієнтована на реалізацію, а не на рефлексію. Таким чином, ми не заперечуємо політико-онтологічний аспект утопічних і антиутопічних теорій, адже інститути, що формують політичну систему кожної утопії й антиутопії, раціонально сконструйовані таким чином, що до них можна було б наблизити політичні інститути будь-якої реальної політичної системи, а за відповідних умов (досягнення безумовного досконалого рівня людської раціональності) вони можуть бути реалізовані в будь-якому суспільстві.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Бодріяр Ж. Символічний обмін і смерть. Львів: Кальварія, 2004. 376 с.
2. Кристева Ю. Бахтин, слово, диалог и роман. Диалог. Карнавал. Хронотоп. 1993. № 4. С. 427–457.
3. Goodwin B. The philosophy of Utopia. London & New York: Routledge, 2012. 264 p.
4. Jameson F. Archaeologies of the future: the desire called Utopia and other science fictions. New York: Verso, 2005. 431 p.
5. Lassman P. Political theory as utopia. History of the human sciences. 2003. Vol. 16 (1). Pp. 49–62.
6. Levitas R. Utopia as method: the imaginary reconstitution of society. New York: Palgrave Macmillan, 2013. 220 p.
7. Sargent L. What is a utopia? Utopia e renascimento. 2005. № 2. Pp. 154–160.

REFERENCES:

1. Bodriiar Zh. (2004) Symvolichnyi obmin i smert [Symbolic Exchange and Death]. Lviv: Kalvariia [In Ukrainian].
2. Kristeva Yu. (1993) Bahtin, slovo, dialog i roman [Bakhtin, word, dialogue. novel]. Dialog. Carnival. Chronotope, no.4, pp. 427–457. [In Russian].
3. Goodwin B. (2012) The philosophy of Utopia. London & New York: Routledge.
4. Jameson F. (2005) Archaeologies of the future: the desire called Utopia and other science fictions. New York: Verso.
5. Lassman P. (2003) Political theory as utopia. History of the human sciences, Vol. 16, no 1. Pp. 49–62.
6. Levitas R. (2013) Utopia as method: the imaginary reconstitution of society. New York: Palgrave Macmillan.
7. Sargent L. (2005) What is a utopia? Utopia e renascimento. No. 2. Pp. 154–160.

Position of utopia and anti-utopia in the political theory at the end of the XX century – the beginning of the XXI century

Ilenkiv Halyna Vasylivna

Postgraduate Student at the Department of Theory and History of Political Science of Ivan Franko National University of Lviv
Universytetska str., 1, Lviv, Ukraine

At the end of the XX century – at the beginning of the XXI century, utopia returns to the field of study of the humanities. Its long-term exception, including in western political science, was associated with the installation of totalitarian regimes in Europe in the twentieth century, the establishment of a clear correlation in the public consciousness between communism as the main ideology of the Soviet Union and the utopia, the Cold War. Agreeing with the position of R. Levitas and B. Goodwin, the author considers the utopia and anti-utopia as complete parts of the political theory, not the abstract fantasy of one person about politics, but the logical and theoretical construct, built on the principles of rationality. At the same time, with the return of utopia to the field of scientific research, there is a need to change the methodology of research. In this article, utopia and anti-utopia are considered from the standpoint of the theory of interpretation and the theory of intertextuality.

The purpose of this article is to analyze the transformations of the form and content of utopia and anti-utopia as theoretical political constructs at the turn of the XX – XXI centuries.

Main results of the study. In the postmodern era a series of transformations of utopia and anti-utopia takes place. For a while, they exist in parallel as two forms of a single whole, differing in value orientations. Being accessible for understanding as the forms of existence of political knowledge, utopia and anti-utopia use the Socratic method of cognition, in which it is important not to transfer knowledge, but to actively produce it in the cognitive process.

In the end, under the influence of postmodern utopia and anti-utopia get unstructured, lose their own form, turning into a single utopian-anti-utopian discourse. It becomes a high-quality demonstration of the interpretative nature of knowledge in postmodernism: it's the reader's point of view that is of importance, and not the position of the author. Utopian-anti-utopian discourse as part of contemporary political philosophy focuses on defining a person's place in politics and is actually a way of posing the question: "Who do I want to be in political reality?".

Key words: utopia, anti-utopia, discourse, political philosophy, postmodern.